

سنگ نگاره‌های

شرق مرکزی ایران

(سنگ‌ها، صخره‌نوشت‌ها و نمادشناسی)

سنگ نگاره‌های استان خراسان جنوبی

تألیف

دکتر حمیدرضا فریدانی

استادیار و هیات علمی گروه باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند

سارا صادقی

شهریور ۱۳۹۵

نشر چهارچوب

عنوان و نام پدیدآور: سنگ‌نگاره‌های شرق مرکزی ایران (سندها، صخره‌نوشت‌ها و نمادشناسی سنگ‌نگاره‌های استان خراسان جنوبی)/تألیف حمیدرضا قربانی، سارا صادقی.

مشخصات نشر: بیرجند: چهار درخت، ۱۳۹۵.

مشخصات ظاهری: ثب، ۲۶۶ ص: مصور، جدول، نمودار.

یادداشت: کتابنامه.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۴۲۱-۳۴-۴

عنوان دیگر: سندها، صخره‌نوشت‌ها و نمادشناسی سنگ‌نگاره‌های استان خراسان جنوبی.

موضوع: سنگ‌نگاره‌ها -- ایران -- خراسان جنوبی

موضوع: Petroglyphs -- Iran -- Khorasan, Southern

موضوع: نقاشی‌های روی صخره -- ایران -- خراسان جنوبی

موضوع: Rock paintings-- Iran -- Khorasan, Southern

رده بندی یویی: ۹۷۸/۰۷۱

رده بندی کنگ: ۳۹۵: اق ۴/خ/DSR۵۵

سرشناسه: قربانی، حمیدرضا، ۱۳۶۰ -

شناسه افزوده: صادقی، سارا، ۱۳۶۰ -

وضعیت فهرست نویسی: قیفا

شماره کتابشناسی ملی: ۴۴۲۳۳۴۱

حقوق این اثر باقی به مؤلف است.

ghorbani.hr@birjand.ac.ir

مؤلفان: دکتر حمیدرضا قربانی و سارا صادقی

ناشر: نشر چهار درخت

چاپ اول: ۱۳۹۵

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

امور فنی و طرح جلد: مهدی مرتضوی

محل نشر: بیرجند

چاپ و صحافی: مهرنگ

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۴۲۱-۳۴-۴

قیمت: ۲۰۰۰۰۰ ریال

خرید اینترنتی این کتاب در سایت www.4derakht.ir

بیرجند، خیابان معلم، بین معلم ۴۴ و ۱۵ خرداد، نشر چهار درخت

تلفن: ۰۵۶ - ۳۲۴۳۳۲۸۶ همراه: ۰۹۱۵ ۵۶۱ ۷۱۵۵

www.4derakht.ir

نشر چهار درخت

پیش گفتار

استان خراسان جنوبی در شرق مرکزی ایران، یکی از مهم‌ترین مناطق در تکوین، تثبیت و توسعه سیر تحول جوامع بشری در این بخش از فلات ایران است. با این وجود جایگاه آن در مطالعات انسان‌شناختی و باستان‌شناختی، نسبت به دیگر مناطق فلات ایران - اگر نگوئیم هیچ - بسیار کمتر شناخته شده است. از قابل توجه‌ترین منابع مطالعاتی بجای مانده از گذشته های دور و نزدیک، وجود شواهد فراوان سنگ‌نگاره‌ها است. در این راستا طرح پژوهشی میدانی سنگ‌نگاره‌های شرق مرکزی ایران در تابستان ۱۳۹۲ در «چوب» پروژه شناسایی، بررسی و ثبت سنگ‌نگاره‌های استان خراسان جنوبی به اجرا درآمد (قربانی ۱۳۹۲). در این راستا ابتدای به مطالعه منابع و اطلاعات کتبی و شفاهی در خصوص نقوش صخره‌ای در ایران و «احی» جاود بیرون از ایران پرداخته شد. پس از تجمع آوری اطلاعات لازم و تهیه نقشه‌ها، کار میدانی به مدت ۲۵ روز به صورت بررسی، شناسایی، و مطالعه‌ی سنگ‌نگاره‌های استان خراسان جنوبی انجام شد.

پژوهش در چهار مرحله پیاپی تنظیم گردید: جمع آوری اطلاعات؛ مطالعه میدانی؛ مقایسه، همسنجی، گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و مطالعات و تحلیل‌های انسان‌شناختی و باستان‌شناختی و در حد امکان ارایه گاهنگاری با استفاده از شواهد موجود است. محدودیت‌هایی در مستندنگاری محوطه‌ها وجود داشت: محدودیت زمانی، محدودیت منابع مالی، آزمایشات برای دستیابی به گاهنگاری مطلق، آسیب‌های طبیعی و انسانی و عدم امکان بازدید برخی آثار از نزدیک به دلیل خطرات امنیتی و سب‌العور بودن. و سرانجام مطالعه میدانی منتج به کشف ۲۰ محوطه دارای سنگ نگاره و در حدود ۶۰۰ نگاره مختلف و متنوع گردید. امید است که پژوهش حاصل از مطالعه میدانی و کتابخانه‌ای حاضر باب تازه‌ای روی پژوهشگران در این زمینه باز نموده و با امکانات محدود، به مثابه گامی مهم در مسیر همگام شدن با تحفیات باستان‌شناسی به شمار آید. و همچنین انتظار می‌رود مطالعات این پژوهش که جای آن در مراکز آموزشی و مؤسسات و سازمان‌های تحقیقاتی همچون سازمان میراث فرهنگی کشور خالی است؛ بتواند کمک‌های ارزنده‌ای در شناسایی و بازسازی بیشتر فرهنگ نیاکان ما در عرصه هنر به ویژه هنر صخره‌ای بنماید.

چکیده

اخیراً، در مطالعات باستان‌شناسی سال‌های اخیر خراسان جنوبی، گام‌هایی جهت شناسایی نقوش صخره‌ای برداشته شده است؛ زیرساخت‌های فرهنگی و تاریخی این استان چنان بکر و غنی است که به محققین اجازه می‌دهد در هر زمینه‌ای به‌ویژه با دیدی باستان‌شناختی و انسان‌شناختی به بررسی و مطالعه پرداخته و نتایج ارزشمندی به‌دست آورند. علاوه بر داده‌های باستان‌شناسی اعم از (مصنوعات سنگی، سفال، بناها و غیره)، نشانه‌های دیگری هم‌چون نقش و نگاره‌هایی که بر روی صخره‌ها برجای مانده از منظر باستان‌شناسی، تطابق و تعامل فرهنگی - هنری اقوام باستانی ساکن در این و پیرامون محوطه‌ها با مناطق مجاورش، قابل‌نام و درخور توجه ویژه‌ای است که بر لزوم و اهمیت جایگاه باستان‌شناسی هنر صخره‌ای در شرق ایران اشاره دارد. تا سال ۱۹۶۷ میلادی (۱۳۴۵ ه. ش) هیچ‌گونه اطلاعاتی نه تنها در خراسان بلکه در هیچ نقطه‌ای ایران گزارش نشده بود. اما از آن زمان تاکنون مطالعات نه چندان زیادی انجام گرفته و گزارش‌های متعددی در خصوص نقوش صخره‌ای در نقاط مختلف کشور ارائه شده است. در تابستان ۱۳۹۲ پروژه‌ای پژوهشی در قالب طرحی روشمندانه استان گستر، توسط تیمی به سرپرستی دکتر حمیدرضا قربانی از دانشگاه بیرجند و با همکاری سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان جنوبی و معاونت پژوهشی دانشگاه بیرجند به منظور مطالعه انسان‌شناختی - باستان‌شناختی سنگ نگاره‌های محدود به موقعیت جغرافیایی استان خراسان جنوبی به اجرا درآمد. مطالعه میدانی منجر به کشف ۲۰ محوطه دارای سنگ نگاره و در حدود ۷۵۰ نگاره مختلف و متنوع شد.

نقش‌ها به صورت مختلف چند مجموعه‌ای، تک مجموعه‌ای، تنگه نگاره و تاقیقی بازنمایش یافته‌اند. در کل، نقوش به شیوه مسبک و معمولاً نیم‌رخ مصور شده‌اند. ایجادکنندگان نقوش در کتیبه‌ها در ایجاد و طراحی آنها بر روی صخره‌ها بیش از هر چیزی به سادگی و دوری از پیچیدگی توجه نشان داده‌اند. یافته‌ها از نظر بعد زمانی بازه‌ای گسترده‌ای از دوره‌های مختلف تا معاصر را دربرمی‌گیرند. بررسی و مطالعه نقوش متنوع و مختلف نشانگر سبک زندگی و شیوهی معیشتی ایجادکنندگان نقوش است. در نهایت برخی از یافته‌ها با نمونه‌های موجود در همان حوزه مورد بررسی یعنی شرق ایران هم‌چون سنگ‌نگاره‌های جُربت و دشت توس (شمال خراسان) لاخ مزار بیرجند و با نمونه‌های مشابه در آسیای میانه و همسایگان شرقی ایران قابل مقایسه است. نقوش استان خراسان جنوبی اکثراً دچار تخریب محیطی و انسانی شده است و هر روز بیشتر به این نقوش آسیب‌های جدی وارد می‌شود. از این‌رو اقدامات حفاظتی مناسب از سوی مسئولان

مربوطه جهت حفاظت این آثار ضروری به نظر می‌رسد. امروزه در اکثر نقاط دنیا محققان این زمینه موفق شده‌اند با استفاده از روش‌های علمی مثل نمونه‌برداری از آثار رسوبی انباشتی در سطح سنگ برای گاهنگاری رادیوکربن یک‌سری تاریخ‌گذاری مطلق برای بعضی از آثار به‌دست بیاورند. در ایران با توجه به نبود چنین گاهنگاری‌هایی امید می‌رود که از طریق مراکز آموزشی و پژوهشی و هم پژوهشکده باستان‌شناسی بتوان از افراد متخصص در زمینه‌ی گاهنگاری نقوش صخره‌ای برای به‌دست آوردن نخستین مدارک گاهنگاری مطلق مربوط به این آثار دعوت به عمل آورد. این هنر در ایران جز در لایح‌زار بیرجند که توسط میراث فرهنگی در سال ۱۳۷۲ توسط عملیات حفاظت‌سازی به‌صورت جدی توجه شده است، در دیگر نقاط ایران دستاویزی شده برای وندالیست‌ها و سنگ‌های آن برای عملیات ساختمان‌سازی. امید است که با همکاری سازمان میراث فرهنگی با یک اقدام مؤثر در جهت حفظ این آثار، عملیات حفاظت‌سازی را این‌سازاق و آگاه‌سازی اجتماع از ارزش این هنر که به‌عنوان مجموعه‌ای از خلاقیت هنری نیاکان گذشته است، و مستندسازی و تهیه نقوش به‌صورت اطلاعات تصویری و نوشتاری در مدارس در جهت آموزش کودکان، همان سنین اولیه در خصوص نحوه برخورد صحیح و اساسی، در حفظ هر چه بیشتر آثار باستانی کشورمان بکوشیم.

کلمات کلیدی: سنگ‌نگاره، سبک‌شناسی، گاه‌شناسی، اقلیم، خراسان جنوبی.

فهرست مطالب

فصل اول: پس‌زمینه محیطی استان خراسان جنوبی

۶	مقدمه
۷	استان خراسان جنوبی
۷	موقعیت جغرافیایی
۷	وضعیت اقلیمی
۹	مساحت شهرستان و جمعیت
۹	زمین‌شناسی استان
۱۲	کوه‌ها و رودخانه‌های استان
۱۲	پیشینه تاریخی شهرستان
۱۴	تاریخچه مطالعات و پژوهش‌های باستان‌شناسی خراسان جنوبی
۱۴	مردم‌شناسی استان
۱۵	شهرستان بیرجند
۱۵	موقعیت جغرافیایی و وضعیت اقلیمی شهرستان
۱۶	نام و وجه تسمیه
۱۷	اقلیم شهرستان
۱۸	پوشش گیاهی شهرستان
۱۹	گونه‌های جانوری
۲۰	سنگ‌نگاره‌های شهرستان بیرجند
۲۱	۱. سنگ‌نگاره خزان
۲۱	موقعیت جغرافیایی سنگ‌نگاره خزان
۲۲	۲. سنگ‌نگاره لاخ دُلْدُل
۲۲	موقعیت جغرافیایی سنگ‌نگاره لاخ دُلْدُل
۲۴	۳. سنگ‌نگاره آسو (بوشادی)
۲۴	موقعیت جغرافیایی سنگ‌نگاره آسو (بوشادی)
۲۵	۴. سنگ‌نگاره کافرکوه
۲۵	موقعیت جغرافیایی سنگ‌نگاره کافرکوه

۲۶.....	شهرستان سربیشه.....
۲۶.....	موقعیت جغرافیایی شهرستان سربیشه.....
۲۷.....	وجه تسمیه شهرستان سربیشه.....
۲۷.....	سربیشه در گذرگاه تاریخ.....
۲۷.....	توپوگرافی شهرستان سربیشه.....
۲۸.....	اقلیم شهرستان سربیشه.....
۲۹.....	پوشش گیاهی شهرستان سربیشه.....
۳۰.....	پوشش چارری شهرستان سربیشه.....
۳۰.....	سنگ‌نگارهای شهرستان سربیشه.....
۳۱.....	۱. سنگ‌نگار بیژان.....
۳۱.....	موقعیت جغرافیایی سنگ‌نگار بیژان.....
۳۲.....	۲. سنگ‌نگار تنگل.....
۳۲.....	موقعیت جغرافیایی سنگ‌نگار تنگل.....
۳۳.....	۳. سنگ‌نگار دامدانه.....
۳۳.....	موقعیت جغرافیایی سنگ‌نگار دامدانه.....
۳۵.....	۴. سنگ‌نگار ماخونیک.....
۳۵.....	موقعیت جغرافیایی سنگ‌نگار ماخونیک.....
۳۶.....	۵. سنگ‌نگار رامنگان ۱.....
۳۶.....	موقعیت جغرافیایی سنگ‌نگار رامنگان ۱.....
۳۷.....	۶. سنگ‌نگار رامنگان ۲.....
۳۷.....	موقعیت جغرافیایی سنگ‌نگار رامنگان ۲.....
۳۸.....	شهرستان فردوس (تون).....
۳۸.....	پیشینه شهرستان فردوس.....
۴۰.....	موقعیت جغرافیایی شهرستان فردوس.....
۴۰.....	آب و هوای شهرستان فردوس.....
۴۱.....	پوشش نباتی شهرستان فردوس.....
۴۲.....	سنگ‌نگار شهرستان فردوس.....
۴۲.....	۱. سنگ‌نگار چاه چشمه.....
۴۲.....	موقعیت جغرافیایی سنگ‌نگار چاه چشمه.....

۴۴.....	شهرستان نهبندان
۴۴.....	موقعیت جغرافیایی شهرستان نهبندان
۴۴.....	وجه تسمیه و پیشینه تاریخی شهرستان نهبندان
۴۵.....	آب و هوا شهرستان نهبندان
۴۶.....	پوشش گیاهی شهرستان نهبندان
۴۷.....	پوشش جانوری شهرستان نهبندان
۴۷.....	سنگ‌نگاره‌های شهرستان نهبندان
۴۸.....	۱. سنگ‌نگار، نخلستان
۴۸.....	موقعیت جغرافیایی سنگ‌نگاره نخلستان
۴۹.....	۲. سنگ‌نگاره کال خُسن
۴۹.....	موقعیت جغرافیایی سنگ‌نگاره کال خُسن
۵۰.....	شهرستان درمیان
۵۰.....	موقعیت جغرافیایی و تقسیمات کشوری شهرستان درمیان
۵۱.....	توپوگرافی شهرستان درمیان
۵۲.....	اقلیم شهرستان درمیان
۵۲.....	پوشش گیاهی شهرستان درمیان
۵۵.....	پوشش جانوری شهرستان درمیان
۵۵.....	سنگ‌نگاره‌های شهرستان درمیان
۵۶.....	۱. سنگ‌نگاره دره مسک
۵۶.....	موقعیت جغرافیایی سنگ‌نگاره دره مسک
۵۷.....	۲. سنگ‌نگاره لاخ چمنزار
۵۷.....	موقعیت جغرافیایی سنگ‌نگاره لاخ چمنزار
۵۸.....	۳. سنگ‌نگاره دره فورگ
۵۸.....	موقعیت جغرافیایی سنگ‌نگاره دره فورگ
۵۹.....	۴. سنگ‌نگاره جاده اسداباد
۵۹.....	موقعیت جغرافیایی سنگ‌نگاره جاده اسداباد
۶۰.....	شهرستان خوسف
۶۰.....	موقعیت جغرافیایی شهرستان خوسف
۶۱.....	آب و هوای شهرستان خوسف

۶۱.....	منابع آبی شهرستان خوسف
۶۱.....	پوشش گیاهی شهرستان خوسف
۶۲.....	پوشش جانوری شهرستان خوسف
۶۲.....	سنگ‌نگاره‌های شهرستان خوسف
۶۳.....	۱. سنگ‌نگاره کوهگرد کوچک
۶۳.....	موقعیت جغرافیایی سنگ‌نگاره کوه گرد کوچک
۶۴.....	۲. سنگ‌نگاره هردنگ
۶۴.....	موقعیت جغرافیایی سنگ‌نگاره هردنگ
۶۵.....	۳. سنگ‌نگاره کال جنگال
۶۵.....	موقعیت جغرافیایی سنگ‌نگاره کال جنگال
۶۶.....	حاصل سخن

فصل ده: کلاک و پیشینه نقوش سنگ‌نگاره‌ها

۷۰.....	مقدمه
۷۱.....	کنده‌نگاره‌های صخره‌های سرزمین‌های مختلف
۷۳.....	پیشینه مطالعاتی هنر صخره‌ای در ایران
۷۴.....	هنر و محیط
۷۵.....	تکنیک کنده‌نگاره‌ها
۷۶.....	تکنولوژی
۷۷.....	کیفیت نقوش
۷۷.....	سازندگان نقوش
۷۸.....	مکان‌های مورد بررسی
۸۱.....	روش مستندنگاری نگاره‌ها

فصل سوم: نقوش حیوانی

۸۴.....	مقدمه
۸۴.....	نقوش حیوانی
۸۵.....	نقش بز کوهی
۹۲.....	۱. نقش بزهای کوهی در حال چریدن
۹۳.....	۲. نقش بزها به صورت تکی

۹۵.....	۳. نقش بز همراه با نقوش گیاهی
۹۶.....	۴. نقش بز در حال فرار
۹۷.....	۵. نقش بزهای کوهی همراه با حیوانات و نقوشی نامعلوم
۹۸.....	۶. نقش بزکوهی با نقوش انسانی در حال شکار یا انجام مراسم آیینی
۹۹.....	۷. نقش بزکوهی در حال زایش
۱۰۰.....	۸. نقش بزکوهی در حال نبرد
۱۰۰.....	۹. نقش بزکوهی در حال کشتار آیینی
۱۰۱.....	۱۰. نقش بزکوهی همراه با نقوش نمادین
۱۰۳.....	نقش گریه‌سازان (شیر و پلنگ)
۱۰۳.....	۱. نقش شیر
۱۰۷.....	۲. نقش پلنگ
۱۱۰.....	نقش سگ‌سانان (گرگ و روباه و سگ)
۱۱۰.....	۱. نقش سگ
۱۱۲.....	۲. نقش گرگ
۱۱۳.....	۳. نقش روباه
۱۱۴.....	نقش اسب
۱۱۹.....	نقش شتر
۱۲۲.....	نقش قوچ
۱۲۵.....	نقش گاو
۱۲۸.....	نقش گاو کوهاندار
۱۲۹.....	نقش الاغ
۱۳۱.....	نقش جوجه تیغی
۱۳۲.....	نقش مار
۱۳۵.....	نقش فیل
۱۳۵.....	نقش خرگوش
۱۳۷.....	نقش پرنده
۱۳۹.....	نقش حیوانات نامعلوم
۱۴۱.....	حاصل سخن

فصل چهارم: نقوش انسانی

۱۴۴	 نقوش انسانی
۱۴۴	 طبقه‌بندی نقشمایه‌های انسانی در استان خراسان جنوبی
۱۴۵	 ۱. صحنه منفرد نقوش انسانی
۱۴۶	 ۲. نقوش انسانی در حال انجام اعمال ریتمیک
۱۴۷	 ۳. نقوش انسانی در حال انجام مراسم آیینی
۱۵۰	 ۴. بررسی نقوش انسانی در صحنه‌های نمایشی (مسابقه، سوارکاری و سوارکوبی)
۱۵۳	 ۵. نقوش انسانی در حال نبرد
۱۵۴	 ۶. نقوش انسانی با تیر و کمان
۱۵۶	 ۷. نقوش انسانی بیان‌کننده صحنه دامداری
۱۵۷	 ۸. نقوش انسانی همراه با نقوش نمادین
۱۵۹	 حاصل سخن

فصل پنجم: نقوش نمادین

۱۶۲	 مقدمه
۱۶۲	 نقوش نمادین
۱۶۴	 ۱. نقوش دایره
۱۶۶	 ۲. نقوش دست
۱۷۰	 ۳. نقوش صلیب شکسته
۱۷۴	 ۴. نقوش نعل اسب
۱۷۶	 ۵. نقوش بین و یانگ
۱۷۸	 ۶. نقوش بُته جُقه
۱۷۹	 ۷. نقوش شبیه به دایره با یک نقطه داخل آن
۱۸۱	 ۸. نقوش دایره با دو خط متداخل
۱۸۱	 ۹. نقوش حصیرمانند
۱۸۴	 ۱۰. نقوش لنگرمانند
۱۸۵	 ۱۱. نقوش کمیاب
۱۸۸	 حاصل سخن

فصل ششم: نقوش ابزارى

نقوش ابزارى	۱۹۰
۱. نقش تیر و کمان	۱۹۰
۲. نقش تفنگ	۱۹۴
۳. نقش زین	۱۹۵
۴. نقش چوبدستی/شلاق	۱۹۵
۵. نقش ساراجى نامشخص	۱۹۶
حاصل سخن	۱۹۷

فصل هفتم: نقوش گياهى

نقوش گياهى	۲۰۰
حاصل سخن	۲۰۶

فصل هشتم: نقوش اجرام

اجرام	۲۰۸
خورشید	۲۰۸
حاصل سخن	۲۰۹

فصل نهم: کتیبه‌ها

کتیبه‌ها	۲۱۲
۱. کتیبه‌های سنگ‌نگاره بیژانم	۲۱۳
۲. کتیبه‌های سنگ‌نگاره تنگل‌آستان	۲۱۳
۳. کتیبه‌های سنگ‌نگاره دامدانه	۲۱۴
۴. کتیبه‌های سنگ‌نگاره ماخونیک	۲۱۴
۵. کتیبه‌های سنگ‌نگاره رامندگان ۱	۲۱۵
۶. کتیبه‌های سنگ‌نگاره لاج دلدل	۲۱۶
۷. کتیبه‌های سنگ‌نگاره کافرکوه	۲۱۶
۸. کتیبه‌های سنگ‌نگاره دره مسک	۲۱۷
۹. کتیبه‌های سنگ‌نگاره دره فورگ	۲۱۸

۲۱۹	۱۰. کتیبه‌های سنگ‌نگاره کالِ جنگال
۲۲۲	۱۱. کتیبه‌های سنگ‌نگاره کالِ حُسینا
۲۲۴	حاصل سخن

فصل دهم: پوشش نقوش انسانی

۲۲۶	پوشش و نقوش انسانی
۲۲۶	پوشش و نقوش در سنگ‌نگاره کالِ جنگال
۲۲۷	حاصل سخن

فصل یازدهم: پوشش گیاهی منطقه

۲۳۰	پوشش گیاهی منطقه
۲۳۴	تنوع گیاهی
۲۳۵	حاصل سخن

فصل دوازدهم: آسایش‌شناسی نقوش کیفیت و مکاننگاری نقوش

۲۳۸	آسایش‌شناسی نقوش
۲۳۹	کیفیت و مکاننگاری نقوش

فصل سیزدهم: گاهنگاری پیشنهادی حوطه‌ها

۲۴۴	گاهنگاری پیشنهادی منطقه
-----	-------------------------------

فصل چهاردهم: نتیجه‌گیری

۲۵۲	بحث و نتیجه‌گیری
۲۵۵	منابع و مأخذ فارسی
۲۶۵	منابع غیر فارسی
۲۶۶	وب سایت نقشه‌ها و عکس‌های ماهواره‌ای

پیشگفتار

هنر صخره‌ای نمونه مشخص یک هنر جهانی است که در بین هنرهای شناخته شده دیگر بیشترین سابقه را دارد. این هنر از جمله مهم‌ترین شاخه‌های هنرهای تجسمی است. زیرا نخستین جلوه‌های شناخته شده از حساسیت هنری و زیباشناختی اجداد دور انسان را در بسیاری از نقاط جهان به نمایش می‌گذارد (رفیع‌فر، ۱۳۸۴: ۱۳). براساس مدارک موجود باستان‌شناختی، سابقه وجود جوامعی که به مرحله خلق آثار هنری رسیده‌اند به اوایل عصر پارینه سنگی جدید بازمی‌گردد. انسان‌های این دوره که در فاصله‌ی ۲۵۰۰۰ تا ۱۲۰۰۰ سال پیش زندگی می‌کرده‌اند از نظر شاخص‌های انسانی همانند نمونه‌های امروزی بوده‌اند. اساس اقتراح‌ها، شکار و گردآوری مواد قابل مصرف و شیوه زندگی‌شان کوچندگی است و بخشی از تولیدات هنریشان را به صورت‌های مختلف بر روی دیوار و سقف بعضی از غارها و یا بدنه صخره‌های سنگی واقع در فضای باز می‌توان مشاهده نمود (همان: ۱۷-۱۹).

هنر صخره‌ای نوعاً محصول جهام پیش از اختراع خط است که با ظهور انسان هوشمند شروع شد. این هنر همچنین اسناد و مدارک بسیار با ارزشی برای مطالعه رشد شناختی انسان فراهم می‌کند. به همین دلیل ایجاد یک بانک اطلاعات جهانی اهمیت بسیار زیادی دارد، و هدف طرح بایگانی جهانی هنر صخره‌ای یا Wara برآوردن همین منظور است (آنانی، ۱۳۷۷: ۱۰). هنر پیش از تاریخی وحدت موضوع و فن را با تنوع نمادین شگفت‌انگیزی در فرهنگ‌ها و دوره‌های مختلف فراهم می‌آمیزد (ویالو، ۱۳۷۳: ۱۷). استفاده از سنگ و صخره در ایران در بیان قدرت سیاسی و ثبت پیروزی‌های پرشکوه صاحبان قدرت، پیشینه‌ای چند هزار ساله دارد و آثار و نمودهای فراوان آن در دوران تاریخی ایران پیش از ایلامی تا اواخر قاجار شناسایی شده است. در بررسی هنر صخره‌ای در سطح جهانی تقسیم‌بندی بین‌المللی آن در نظر گرفته شده که قابل تعمیم به آثار ایران نیز هست: ۱- پیکتوگراف یا رنگین‌نگاره‌ها شامل نقاشی، طراحی ۲- پتروگلیف یا کنده‌نگاره، آنچه از درون سنگ بریده شده است. کنده‌گری، خراشیدن ۳- ژئوگلیف: برجستگی‌ها و پدیده‌های طبیعی زمین که به نحوی به دست انسان تغییر یافته و مورد استفاده برداشت ذهنی او قرار گرفته است، اعم از هنر یا آئین یا قوانین. در ایران کنده‌نگاره‌ها نمونه‌های بیشتری را شامل می‌شود. پهنه سنگ‌ها و صخره‌ها از گذشته‌های بسیار دور، بستری برای به تصویر کشیدن و اعلام افکار، عقاید، قوانین عرفی، اجتماعی، آیینی و یادمان‌های گروهی جوامع از ابتدا تاکنون بوده است که با گذر زمان و بقای انتخابی این هنر و در پی پیچیدگی جوامع و گروه‌های اجتماعی، کارکردهای گوناگون یافته و

نمودی پیچیده‌تر پیدا کرده است. هنر صخره‌ای مفهومی بسیار گسترده، که تمامی نقوش و نگاره‌های رنگین غارهای پیش از تاریخ اروپا، تا نقش‌کنده‌ها و نقش برجسته‌های دوره پیش از تاریخی در سطح جهان و نیز نقش برجسته‌های دوره‌های تاریخی سراسر جهان را در بر می‌گیرد. به عبارتی هر آنچه که آفریده انسان بر بوم سنگی و صخره‌ای است را می‌توان هنر صخره‌ای دانست؛ چه این آفرینش با هدف معیشتی (زندگی و نیازهای روزمره غذا و مسکن) باشد و چه با هدف فرا معیشتی اعم از آیین، هنر، پرداخته‌های ذهنی، قانون، عرف و آداب اجتماعی. انگاره هنر صخره‌ای^۱ در مفهوم خاص به آن معنی که امروز کاربرد دارد تنها بخشی از این نشانه‌گذاری انسان بر سنگ و صخره را در بر می‌گیرد. این هنر، زبانی مشترک و الگویی تکرارشونده در سطح جهانی دارد. شامل نگاره‌هایی از حیوان، انسان، نمادها و اشکال هندسی به سبک‌های انتزاعی و کاملاً ذهنی و به‌طور استوار و قابل‌تکرار، در اندازه‌های کوچک‌تر از واقعیت است. گستردگی و پیچیدگی هنر صخره‌ای، به تنوع کسب و کاری این آثار باز می‌گردد. صحنه‌هایی از شکار یا نبرد به‌طور معمول و گاه رقص و مراسم آیینی در این نگاره‌ها به تصویر کشیده شده است. این آثار بر سنگ‌ها و صخره‌ها در بسترهای محیطی و زیست بوم‌های خاص و در سبک‌های متنوع به لحاظ شکل و محتوا خلق شده‌اند (کریمی، ۱۳۸۶: ۲۰).

نقاشی روی بدن و خال‌کوبی، زیور، مسایل تزئینی، نقاشی روی پوست درخت و برگ نخل، طراحی بر ماسه و مجموعه‌هایی از قلوه‌سنگ‌های رنگین یا دارای ترکیب‌های غیرمعمول، شکل‌های هنری دیگری هستند که احتمالاً پیش از هنر صخره‌ای وجود داشته‌اند. از گذشته‌های دور هزارها آن‌ها را از بین برده است، در حالی که از موسیقی و رقص، تنها مدارک غیرمستقیمی به‌صورت انتزاعی یا گرافیک یا باقی‌مانده‌های سازهایی که طی حفاری‌های باستان‌شناختی کشف شده‌اند، برجا مانده است. هنر صخره‌ای نوعاً محصول جوامع پیش از اختراع خط است که با ظهور انسان هوشمند شروع شد و وقتی جوامعی که با این نوع هنر اشتغال داشتند به شکل «کتبی» ارتباطات دست یافتند، از میان رفت. پس، این نوع هنر مهم‌ترین و اصلی‌ترین نوعی است که از تاریخ انسان در دوران پیش از اختراع خط در اختیار داریم. تقریباً تمامی هنر پیش از تاریخی بر حول سه موضوع اصلی دور می‌زند: مسایل جنسی، غذا و قلمرو (آناتی، ۱۳۷۷: ۱۰).

استفاده از سنگ و صخره در ایران در بیان قدرت سیاسی و ثبت پیروزی‌های پرشکوه صاحبان قدرت، پیشینه‌ای به قدمت تاریخ دارد و آثار و نموده‌های فراوان آن در دوران تاریخی (از پیش از عیلامی تا اواخر قاجار) شناسایی شده است. اما گونه دیگری از بیان افکار و اندیشه‌ها بر سنگ‌نگاره‌های انتزاعی کنده شده‌ای است در

اندازه‌های کوچک و به دور از واقعیت که با نقوش برجسته واقع‌گرایانه و در اندازه طبیعی و اغلب بزرگ‌تر از اندازه واقعی حجاری شده‌اند کاملاً متفاوت است. بیش از صدها مجلس یا مجموعه و هزاران تکه‌نگاره (موتیف) هنر صخره‌ای (کنده‌نگاره) در سراسر ایران شناسایی و معرفی شده است (کریمی، ۱۳۸۶: ۲۱).

یک اثر هنری بر اساس چهار عنصر تجسمی بنیادی ساخته شده است و بر همان اساس نیز درک و توصیف می‌شود. این عناصر، که عناصر پایه نامیده می‌شوند عبارتند از: خط، شکل، بافت و رنگ. شناخت کافی نسبت به این عناصر پایه و اساس زمان‌بایی افکار مخاطبین اثر هنری را در مواجهه با آن تشکیل می‌دهد. به عبارت دیگر، تکیه بر این عناصر است که تجزیه و تحلیل یک اثر هنری به منظور دستیابی به شناخت عمیق‌تر مکان‌پذیر می‌گردد. نات من، هنرهای تجسمی را به چهار شاخه اصلی:

۱. طراحی ۲. نقاشی ۳. مجسمه‌سازی ۴. چاپ تقسیم نموده است. بر اساس تعریفی که وی ارائه نموده است، طراحی خالص رین «هنرهای تجسمی است که در آن از کشیدن «خط» بر روی «سطح» تصویر ایجاد می‌شود (رفرف، ۱۳۸۴: ۱۹-۱۸). می‌توان گفت بجز چند مورد استثنایی (به عنوان مثال در استرالیا)، هنر صخره‌ای در سراسر جهان یک هنر سنگ‌واره‌ای است (کلوت، ۱۳۷۷: ۲۴). در بررسی هنر صخره‌ای در سطح جهانی تقسیم‌بندی نخستین برای آن در نظر گرفته شده است که در ۳ دسته قابل تقسیم‌بندی است:

۱. پیکتوگراف^۱ یا رنگین‌نگاره؛ ۲. پتروگلیف^۲ یا کنده‌نگاره؛ ۳. ژئوگلیف^۳.

بر اساس مطالعات صورت گرفته در ایران، تاکنون تنها دو مورد از شناسایی شده است. هر چند که به‌طور ترکیبی می‌توان گونه ژئوگلیف را نیز مشاهده کرد. به عنوان مثال، در بدنه‌ی جایگاه‌ها انتخاب بستر سنگی یا صخره‌ای به‌طور ویژه و با در نظر گرفتن شرایط طبیعی محل صورت گرفته است که شاید بتوان چنین نمونه‌هایی را در قالب ژئوگلیف نیز مطرح نمود. دو گروه نخست یعنی رنگین‌نگارها، کنده‌نگاره‌ها و به ویژه کنده‌نگاره‌ها در ایران نمونه‌های بیشتری را شامل می‌شود. می‌توان از میان گروه نخست یعنی رنگین‌نگاره‌ها، تنها به جایگاه‌های انگشت شماری که تاکنون شناخته شده‌اند اشاره کرد. شناخته‌ترین رنگین‌نگاره‌ها در ایران در منطقه کوه‌دشت لرستان، پناهگاه‌های سنگی هومیان و میرملاس و غار دوشه قرار دارد. از جمله نقاط دیگر می‌توان به یک جایگاه دیگر در روستای صخره‌ای میمند و نمونه‌هایی در

1- Pictograph

2- Petroglyph

3- Geoglyph

کردستان اشاره نمود. به‌طور کلی می‌توان گفت که دانسته‌های اندک ما درباره هنر صخره‌ای ایران، در بخش رنگین‌نگاره‌های صخره‌ای بسی پرنقص‌تر است (کریمی، ۱۳۸۶: ۲۱). دسته دوم از نگاره‌های صخره‌ای را کنده‌نگاره‌ها در برمی‌گیرند که خراسان جنوبی نیز در این دسته جای می‌گیرد.

قدمت روش تاریخ‌گذاری هنر صخره‌ای به نیم قرن هم نمی‌رسد و عملاً تمامی آثار هنر صخره‌ای در دنیا هنوز تاریخ‌گذاری نشده‌اند، ولی این بدین معنی نیست که ما از حدود قدمت‌شان بی‌اطلاع باشیم. رنگ حاوی موادی که می‌توان با تعیین رادیواکتیو درون آن قدمت نقاشی را شناخت. ولی تاریخ‌گذاری پتروگلیف‌ها هنوز هم دشوار است. بیشتر روش‌های علمی در پی تعیین سن یک لایه از رسوبات معدنی هستند که روی نقوش صخره‌ای در طول زمان تشکیل شده است و به همین دلیل می‌توان حداقل سن را مشخص نمود. دیگر روش، تجزیه مواد برای استیلا در این پوشش معدنی وجود دارد. برای این کار در حال حاضر از لیزر استفاده می‌شود. اما فعلاً تنها روش تعیین سن پتروگلیف بر پایه این عمل قرار دارد که، بلورهای معدنی که در هنگام کنده‌کاری پتروگلیف کنده می‌شوند، ابتدا دارای لایه‌های تیز بوده‌اند که به تدریج و به مرور زمان کنده و صاف می‌شوند، با مشخص کردن سرعت فرایند کندشدن در سطوح مجاورتی که سن آن‌ها مشخص است می‌توان قدمت پتروگلیف را تخمین زد (رفعی، ۱۳۸۴: ۳۱).

پراکندگی هنر صخره‌ای در ایران از شمال تا جنوب و از خاور به باختر را در بردارد. گوناگونی اقلیمی ایران و گسترده دامنه‌های فرهنگی منطقه بر این اقلیم چندگانه باعث می‌شود تا تقسیم‌بندی منطقه‌ای هنر صخره‌ای ایران در قالب مرزهای موجود قرار نگیرد، از این‌رو منطقه مرکزی-غربی ما در قسمت شرق ایران و شامل خراسان جنوبی (۲۰ محوطه) است که برای پرداختن به این مهم، ابتدا به شرح موقعیت جغرافیایی منطقه و سپس به ریخت‌شناسی گونه‌های مختلف نقوش و بحث مردم‌شناسی و تحلیل نقش‌ها پرداخته می‌شود.

دکتر حمیدرضا قربانی

(هیأت علمی گروه باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند)

سارا صادقی

شهریور ۱۳۹۵